

Олександр Білоус

кандидат історичних наук,
завідувач відділу,
Національний музей історії України
у Другій світовій війні
(Київ, Україна)

Валентина Смірнова

старша наукова співробітниця,
Національний музей історії України
у Другій світовій війні
(Київ, Україна)

Oleksandr Blious

Candidate of Historical Sciences,
Department Head,
The National Museum of the History of Ukraine
in the Second World War
(Kyiv, Ukraine)

Valentyna Smirnova

Senior Research Fellow,
The National Museum of the History of Ukraine
in the Second World War
(Kyiv, Ukraine)

УКРАЇНСЬКІ БРАНЦІ: КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

UKRAINIAN POWS: COMMEMORATIVE PRACTICES OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE IN THE SECOND WORLD WAR

Анотація

У статті розглянуто особливості формування музейної колекції матеріалів українців – військовополонених нацистських таборів, від другої половини 1940-х рр. і донині. Це, зокрема, наукові експедиції, запис усноісторичних джерел, дослідження переданих до Національного музею історії України у Другій світовій війні тематичних архівів, співпраця із провідними українськими архівними інституціями. Проаналізовано висвітлення теми військового полону в музейній експозиції доби Радянського Союзу та доби незалежності. Простежено форми застосування музейних предметів для висвітлення теми в науковому, експозиційному, видавничому, освітньому напрямках діяльності інституції.

Ключові слова:

військовополонені (бранці), нацистські табори,
фондова колекція, дослідницький проєкт.

Abstract

The article studies the peculiarities of creating a museum collection dedicated to the Ukrainian POWs in the Nazi camps from the second half of the 1940s until today. This work includes scientific expeditions, oral history recording, research of thematic archives transferred to the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, and cooperation with leading Ukrainian archival institutions. The study analyzes how the topic of military captivity was represented in the museum exhibition during the Soviet period and the era of Ukrainian independence. The paper also describes the forms of using museum objects to highlight the topic in the scientific, exhibitional, publishing, and educational work of the museum.

Keywords:

prisoners of war (POWs), Nazi camps, collection, research project.

Бранці – обов'язкова складова будь-якої війни, проте ставлення до них власної держави є свідченням цивілізованості, гуманності й демократичності суспільства. На нашу думку, це твердження набуває особливої актуальності з огляду на постійні зусилля керівництва України, спрямовані на визволення кожного свого громадянина, який потрапив у полон під час сучасної російсько-української війни. Втім, досі невідомий відсоток наших співвітчизників серед 5,7 млн (загальної кількості) солдатів та офіцерів Червоної армії, які потрапили у полон у 1941–1945 рр., а також серед 3,5 млн радянських бранців, які загинули в нацистських таборах від голоду, інфекційних захворювань, тортур, страт за етнічною чи політичною ознакою, використання на найважчих роботах¹. Близько 40 % із них померли в нацистських таборах на окупованій території України в 1941–1942 рр.² Водночас підра-

ховано, що серед 1,8 млн колишніх радянських бранців, які упродовж 1942–1946 рр. пройшли через радянські фільтраційні табори та «спецперевірки», українці становили близько третини³.

Зауважимо, що вітчизняні науковці, архівісти, пошуковці-краєзнавці, музейники дедалі активніше докладають комплексних зусиль до належного вшанування пам'яті про наших співвітчизників, яким довелося пройти жахіття гітлерівського полону і яким це вдалося зробити з гідністю, – насамперед заради спокутування провини попередніх поколінь перед цими людьми, і не лише з боку сучасної держави, а й суспільства.

З огляду на це, пропонуємо акцентувати увагу на особливостях комеморативних практик Національного музею історії України у Другій світовій війні з означеної проблематики від 1990-х рр. і до сьогодення, тобто за умов станов-

¹ Левикін В., Пастушенко Т. По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси у двох книгах / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), О. Є. Лисенко (відп. ред.) та ін.; рецензенти: О. С. Рубльов, В. Ф. Шевченко; Інститут історії України НАН України. – Кн. 2. – Київ: Наукова думка, 2011. – С. 340.

² Король В. Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України у 1941–1944 роках. – Київ: Видавничий центр «Академія», 2002. – С. 117.

³ Левикін В., Пастушенко Т. Вказ. праця. – С. 358.

лення і розвитку державної політики історичної пам'яті України.

На наш погляд, радянський період існування Музею війни в м. Києві – один із переконливих прикладів того, що історія – це насамперед джерела, які залишаються попри будь-які спроби їх знищення, замовчування або міфологічних інтерпретацій.

У фондозбірні Меморіального комплексу нині налічується понад 1000 одиниць музейних предметів із історії радянських військовополонених, до 85 % із них – документальні матеріали та речові джерела. Ці предмети, з одного боку, висвітлюють український аспект проблематики, а з іншого – віддзеркалюють особливості впливу ідеологічних та соціально-політичних чинників на формування зібрання.

Витоки формування колекції сягають середини – другої половини 1940-х рр., коли в Києві працювала республіканська виставка «Партизани України у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників» (скорочено – Музей партизанів України, аббревіатура – МПУ). Його історичні джерела стали базовими для формування фондозбірні Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років (від 1974 р.) й, відповідно, Меморіального комплексу (від 1981 р.).

Щоб скласти уявлення про пріоритетні напрями, за якими здійснювалися побудова МПУ та наповнення його фондів, достатньо ознайомитися з наявною документацією колишньої наукової частини виставки або погортати

сторінки «Довідника», де превалювали ідеї «про організуючу та керівну силу більшовицької партії у всенародній боротьбі в тилу німецько-фашистських загарбників»⁴. Утім, всупереч такому «історичному» нарративу, у фондах МПУ опосередковано осіло чимало музейних предметів загального характеру, що засвідчили реалії по той бік фронту, зокрема трагедію військовополонених, їхню боротьбу за життя і волю в нацистських таборах на окупованій території України, участь колишніх бранців у місцевому радянському русі Опору.

Серед матеріалів штабної документації Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання ім. Ф. М. Михайлова, переданих із архіву УШПР до партизанської виставки протягом 1944–1946 рр., є характеристики партизанів, колишніх в'язнів «Грослазарету-301» у м. Славуті на Хмельниччині, а у «Відомостях про особовий склад» зафіксовано, що на мить розформування Кам'янець-Подільського з'єднання (квітень 1944 р.) понад половину його особового складу (4100 осіб) становили колишні в'язні-утікачі зі Славутського табору-лазарету⁵. Серед цієї документації є і документальні свідчення, що висвітлюють діяльність табірної підпілля «Грослазарету», зокрема унікальні «Книги обліку померлих в'язнів» (їх вели бранці упродовж 5 грудня 1941 р. – 22 вересня 1943 р.)⁶.

Щодо персональних комплексів колишніх бранців із маркуванням «МПУ», це тільки особисті матеріали Героя Радянського Союзу Петра Буйка⁷. Вже

⁴ Національний музей історії України у Другій світовій війні (далі – НМІУДСВ). – Фонди. – КН-228815. – К-2557; КН-259522. – Д-63401; Республіканська виставка «Партизани України у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників». Довідник. – Київ: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – 94 с.

⁵ НМІУДСВ. – Фонди. – КН-11562. – Д-2139; КН-11588. – Д-2353; КН-11586. – Д-2351; КН-11585. – Д-2350; КН-11590. – Д-2355; КН-19513. – Д-4340.

⁶ Там само. – КН-60537–60539. – Д-12918–12920.

⁷ Там само. – КН-122272. – Ф-2751/2; КН-15120/1–3. – Ф-4892/1–3; КН-19640. – Ф-6986; КН-13015. – РТ-690; КН-30321/1–13. – РМ/1–13; КН-39491. – РР-723.

від середини 1940-х рр. його ввели до «когорти найушлавленіших радянських патріотів у боротьбі з фашистськими поневолювачами» як підпільника-партизана, а факт перебування чоловіка в Уманському таборі для радянських військовополонених у липні – серпні 1941 р. замовчувався.

До «головних попередників» Музею війни належить і Державний історичний музей УРСР (далі ДІМ). 1974 р. з його фондозбірні передали значну частину матеріалів, сформованих за темою «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.» упродовж трьох повоєнних десятиліть. У зазначеному комплексі джерел варто відзначити документальні та речові реліквії, передані до фондів ДІМ наприкінці 1940-х рр. за результатами діяльності Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загартників (НДК) в колишніх гітлерівських таборах на території України, а також концтаборі Майданек (м. Люблін, Польща). Зазвичай такі матеріали НДК збирала з метою використання їх як доказової бази на судах над гітлерівцями в Україні, а також на Нюрнберзькому процесі.

Решта джерел, що стосуються теми полону, з маркуванням «ДІМ» – це особисті матеріали тих, хто відзначився у оборонних боях 1941–1942 рр., потрапив у полон пораненим чи контуженим, здійснив утечу, був організатором і активним учасником радянських підпільних організацій чи груп або відзначився у європейському русі Опору й чий патріотичні вчинки після відповідного узгодження з «вищими» відповідальними інституціями було відзначено ви-

сокими урядовими нагородами. Всі ці матеріали віддзеркалюють позитивні моменти реабілітаційних процесів у радянському суспільстві у зв'язку із засудженням культу особи Сталіна на 20-му з'їзді партії та ухваленням ЦК КПРС і Радою міністрів СРСР «цілком таємної» Постанови № 898–490 «Про усунення наслідків грубих порушень законності щодо колишніх військовополонених та їхніх родин» від 29 червня 1956 р.⁸ Водночас це наочні свідчення того, що в музейній практиці 1950–1970-х рр. широко застосовували ідеологічні «решета», насамперед за допомогою Комісії у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни при Президії Верховної ради УРСР. Переважну більшість означених матеріалів, окрім копій довоєнних портретних фото, становлять урядові нагородні документи першої половини 1960-х рр., надані «загиблим героям народної війни в тилу ворога», а також їхні особисті речі.⁹

Важливо зазначити, що час відкриття Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. збігся з періодом політичної кризи радянської влади й, відповідно, активізацією зусиль партійних ідеологів для остаточного вивершення міфу про «Велику Перемогу», активними провідниками якого були ветерани війни. Колишні фронтовики та учасники підпільно-партизанського руху активно передавали до музейних фондів особисті фотографії, бойові характеристики, витяги з наказів, подяки ВГК, червоноармійські книжки, військові квитки, нагородні документи, різноманітні довідки воєнного часу. Були серед цих людей і ті, хто пройшов нацистські табори (здебільшого про такі

⁸ Левикін В., Пастушенко Т. Вказ. праця. – С. 360.

⁹ НМІУДСВ. – Фонди. – КН-2994. – Д-430; КН-4649. – Д-848; КН-2995. – Д-431; КН-2996. – НДМ-99; КН-2997. – НДМ-100; КН-2998. – НН-384; КН-42186. – РМ-458; КН-42185. – РШ-481; КН-42188. – ЗТ-755; КН-34382. – Д-7774; КН-37212. – РР-710.

факти біографії залишали тільки стислу інформацію в довідковій картці Генерального каталогу музею).

Поповнювали фонди й мемуаристикою, особливо колишніх партизанів, серед яких чимало хто побував бранцем. Зазвичай їхні спогади видавали численними накладками після ретельного «редагування». Самі автори такої масової літератури теж чітко розуміли «межі дозволеного». Про це, наприклад, свідчать «документальні повісті» Героя Радянського Союзу, партизанського командира Петра Брайка, видані в 1970-х рр.: «Увага, Ковпак!» та «Люди в зелених кашкетах». У них, описуючи події 1941 р., автор не зупиняється на спогадах про своє перебування в Дарницькому таборі для військовополонених¹⁰.

Важливо, що співробітники Меморіального комплексу досить активно здійснювали фонозаписи спогадів ветеранів війни в музейній студії, а також під час наукових відряджень і військово-польових експедицій до різних населених пунктів України та поза її межами. Проте такі записи зазвичай мали один суттєвий недолік: оповідач розказував лише те, що від нього вимагали за попередньо домовленим «сценарієм». На нашу думку, в цьому сенсі є показовими аудіоспогади Марії Байди. Протягом години вона розповідає про свою участь у обороні м. Севастополя в 1941–1942 рр., а потім одразу переходить до докладного опису участі у підпіллі концтабору Равенсбрюк (Німеччина) в 1943–1945 рр.¹¹ Респондентка свідомо оминає період свого перебування у пересильних таборах на території Криму та у Славутському таборі в 1942–1943 рр.

Зауважимо, що у фондозбірні Меморіального комплексу активно формувалася «Науковий архів» групи «Документи», в якому значний масив становили

різноманітні матеріали епістолярного характеру 1960–1970-х рр., складені ветеранами війни за власною ініціативою. Вони сподівалися, що їхні документальні свідчення стануть нащадкам у нагоді для визнання державними структурами діяльності певної підпільної групи чи організації на окупованій території України або за її межами, організаторами яких були переважно колишні бранці або воїни-оточенці. Наприклад, такі матеріали передав черкащанин Іван Скрипай, колишній бранець, командир одного з найбільших партизанських загонів на півночі Франції, засуджений 1951 р. до ув'язнення в ГУЛАГу як «іноземний шпигун». Ці матеріали фактично опинилися «покладені на полицю».

Згідно з тодішніми музейними догматами, письмові спогади ветеранів війни не вважалися історичним джерелом. Тому не дивно, що в «довгих шухлядах» музейної фондозбірні опинилися навіть матеріали з колишнього особистого архіву Сергія Смирнова – письменника-дослідника, в 1950–1960-х рр. одного з ініціаторів масового руху з розшуку «невдомих героїв Великої Вітчизняної війни». Архів у папках та розсипом у мішках до Меморіального комплексу передала родина С. Смирнова 1983 р. Нині він налічує 422 одиниці музейних предметів. Складовою означеного архіву є листи-спогади колишніх українських бранців – відгуки на медіапубліцистичні авторські програми С. Смирнова, листи-спогади місцевих мешканців, колишніх активних рятівників військовополонених.

Від середини 1990-х рр. здійснено низку важливих наукових публікацій та видавничих проєктів на підставі дослідження матеріалів із архіву С. Смирнова або з їх активним залученням. Ці джерела завдяки однаковим суспіль-

¹⁰ Там само. – КН-25419. – К-684; КН-25418. – К-683.

¹¹ Там само. – КН-56328/1–3. – ЗК-7/1–3.

но-історичним умовам, у яких їх створювали, а також їхній належності до тих чи тих дослідницьких пошуків письменника, надають виняткові можливості для формування своєрідного зрізу колективної пам'яті ветеранів війни, які пережили полон, у період від «відлиги» до «застою» радянського суспільства.

Альтернативні джерела з архіву С. Смирнова становлять значну частину науково-документального видання, присвяченого українським в'язням концтабору Маутгаузен, що підготували науковці Музею спільно з Інститутом історії України НАН України та Українським інститутом національної пам'яті¹². Це півтора десятка листів-спогадів наших співвітчизників, колишніх бранців означеного концтабору, а також нотатки письменника, зроблені під час розмов із колишніми в'язнями Маутгаузена. Австрійський історик Маттіас Кальтенбруннер, автор монографії, присвяченої історії втечі в'язнів блока смерті концтабору Маутгаузен та порятунку тих із них, хто вижив, один із учасників спільного проєкту Інституту історії України НАН України та Українського інституту національної пам'яті щодо меморіалізації українських в'язнів концтабору Маутгаузен, у всіх цих дослідженнях також використав «чудові спогади колишніх учасників і свідків втечі з архіву С. Смирнова, який зберігається в Національному музеї історії України у Другій світовій війні в Києві»¹³.

Нарешті на початку 1990-х рр., із проголошенням незалежності України, постали умови для втілення нових концептуальних підходів та форм дослідження історії Другої світової війни, зміни орієнтирів у студіях пам'яті, зокрема, з'явилася потреба вивчення та

висвітлення різних аспектів військового полону наших співвітчизників у всій багатомірності, суперечливості та складності. Враховувалося, що з-поміж учасників світового воєнного конфлікту саме радянські військовополонені потрапили в найскладніше становище, адже перебували за межами німецького, радянського й міжнародного правового поля (залишаючись ізольованими й недосяжними навіть для впливу тих міжнародних інституцій, діяльність яких нацисти дозволили на території Райху та окупованих ними країн). Крім того, було важливим і таке концептуальне положення: доля та трагедія українських бранців у лавах радянських військовополонених – спільні з усіма народами Радянського Союзу, що заступили нацизму й фашизму шлях до світового панування. З-поміж головних орієнтирів творення національної політики пам'яті було обрано реконструкцію досвіду виживання українських бранців в умовах трагічного вибору між життям і смертю, досвіду боротьби за волю, а також драматичного та тривалого процесу реабілітації в радянському суспільстві.

Дослідники розпочали ретельне опрацювання раніше накопичених відповідних джерел у фондозбірні Меморіального комплексу, зокрема в «Науковому архіві» групи «Документи», й водночас продовжили цілеспрямоване наукове комплектування – особисто спілкуючись із учасниками подій, записуючи їхні аудіо- або відеоспогади, а також використовуючи практику листування. Чимало питань у полі чергових науково-дослідницьких пошуків музейники вирішували завдяки постійній співпраці з Інститутом історії України НАН України, а також дієвим контак-

¹² Українські в'язні концтабору Маутгаузен. Свідчення тих, хто вижив / Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Український інститут національної пам'яті. – Київ, 2009. – 336 с.

¹³ Kaltенbrunner Matthias. Flucht aus Todesblock. – Innsbruck: Studien Verlag, 2012. – 448 p.; В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: історія та пам'ять. – Київ: Фенікс, 2020. – С. 100.

там із УІНП, УНФ «Взаєморозуміння і примирення» при Президії Верховної Ради України, ЦДАГО України, ЦДАВО України, ДАКО, ДАК, ГДА СБУ, ГДА МО України, Українським фондом пошуку «Пам'ять», керівниками міських та обласних робочих груп із підготовки Книг Пам'яті України.

Нині у фондозбірні Меморіально-го комплексу зберігається 128 комплексів особистих матеріалів українців – в'язнів нацистських таборів, що налічують 820 одиниць музейних предметів основного фонду та 46 – науково-допоміжного. Переважна більшість цих людей потрапила у полон унаслідок катастрофічних поразок Червоної армії на південно-західному та південному напрямках у 1941–1942 рр., до третини з них – важкопораненими й контуженими. Загалом упродовж 1941–1944 рр. усі ці в'язні пройшли кілька десятків гітлерівських катівень на території 21 області України (окрім Закарпаття, Івано-Франківщини, Тернопільщини й Херсонщини). Зокрема, це такі стаціонарні нацистські табори, як офлаг-83 (м. Вінниця), офлаг XI А та шталаг-365 (нині – м. Володимир Волинської обл.), шталаг-339 і шталаг-384 Z (нині – Дарницький р-н м. Києва), шталаг-358 Z (м. Житомир), шталаг-301 Z (нині – м. Славути Хмельницької обл.), а також близько сотні місць превентивного ув'язнення поза межами України, з яких до 80 % – на території Третього Райху, а саме концтабори: Маутгаузен (Австрія), Бухенвальд, Дахау, Заксенгаузен, Ноєнгамме (Німеччина).

Означені артефакти передано до Музею на довічне зберігання на під-

ставі рішення міністра оборони України № 460/3 від 22 червня 2006 р. та низки розпоряджень начальника штабу Сухопутних військ Збройних сил України, виданих протягом 2006–2013 рр. Нині база налічує понад 619 тис. персональних карток – за результатами опрацювання матеріалів по Києву, Київській, Вінницькій, Волинській, Житомирській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Хмельницькій, Чернівецькій областях (у роботі – Дніпропетровська, Донецька, Рівненська, Тернопільська області). Цей документальний масив дає змогу детальніше досліджувати окремі теми. Особливе зацікавлення музейних дослідників викликали сотні сповіщень про померлих українців – в'язнів шталягу-301 Z у м. Славуті, шталягу XII F/Z (Франція), шталягу XV (Німеччина), концтабору Дахау (Німеччина), робочих таборів у Норвегії.

Зазвичай за лаштунками чергової наукової публікації з історії того або того нацистського табору в музейних науковців залишалося чимало попередніх напрацювань у вигляді науково-довідкового матеріалу або інформаційно-довідкових покажчиків, складених на базі фондового зібрання¹⁴. Без таких напрацювань унеможлиблюється опанування чимало аспектів із означеної проблематики.

Без індивідуальної пам'яті, зафіксованої в особових джерелах, неможливо наблизитися до цілісного уявлення про складний спектр думок і почуттів, які пережили бранці, перебуваючи на межі життя та смерті за ґратами нацистських таборів. За ступенем автентичності

¹⁴ Смірнова В. Нацистські табори в Дарниці – місця масового винищення радянських військово-полонених і мирних громадян у Києві в 1941–1943 роках. – 2001 р. – 32 арк. (рукопис) // Наукова частина НМІУДСВ; Її ж. Радянські військовополонені на окупованій території України. 1941–1944 роки. Інформаційно-довідковий покажчик (на матеріалах архіву Смирнова С. С. у фондозбірні Меморіалу). – 2012 р. – 143 арк. (рукопис) // Наукова частина НМІУДСВ; Її ж. Українці у військовому полоні. 1939–1945 рр. Інформаційно-довідковий покажчик (за матеріалами фондозбірні Меморіалу). – 2022 р. – 56 арк. (рукопис) // Наукова частина НМІУДСВ; Її ж. Про в'язнів найсумнозвісніших нацистських таборів у м. Києві та на Київщині. – 2011 р. – 32 арк. (рукопис) // Наукова частина НМІУДСВ.

й історичності це, по-перше, раритетні щоденники та епістолярій воєнної доби, по-друге – альтернативні джерела: письмові та усні спогади, повоєнний епістолярій, мемуаристика, сповіщення про загибель. Усіх їх плідно опрацьовували, а найцікавіші та найзмістовніші використовували в різноманітних наукових дослідженнях, нерідко проваджених спільно з чільними вітчизняними науковцями.

Так, щоденник в'язня концтабору Бухенвальд Михайла Бацули (датований 14 травня 1943 р. – 6 травня 1945 р.), що зберігається у фондозбірні Меморіального комплексу понад 20 років, не раз ставав об'єктом наукових досліджень, пов'язаних із історією та особливостями перебування в ньому військово-полонених, їхнім спротивом у неволі. А нещодавно текст означеного унікального джерела було оприлюднено у повному обсязі з відповідними науковими коментарями на сторінках видання документів і матеріалів із історії Другої світової війни Інституту історії України НАН України¹⁵.

За розмірами «Бухенвальдський щоденник» М. Бацули трохи більший за

сірникову коробку, в металевій обкладинці, в яку вкладено 20 дуже потертих пожовтілих аркушів, списаних із обох боків простим олівцем дуже дрібним, але досить розбірливим почерком. Спочатку автор щоденника доволі детально й емоційно напружено продублював епізоди про оборону м. Севастополя та початок полону зі свого попереднього щоденника, якого був змушений позбутися напередодні етапування до концтабору, а далі – переважно стримано, з інтервалами від кількох днів до кількох тижнів, фіксував певні події в таборі та у «своєму» блоці.

Низка дослідницьких проєктів свідчить про активне введення до наукового обігу десятків листів українських громадян, військовослужбовців і цивільних, зокрема й українських бранців, за результатами опрацювання колишньої трофейної колекції документів епістолярного характеру під умовною назвою «Непрочитані листи 1941-го» (загалом містить 1215 одиниць)¹⁶. Збірку, сформовану в м. Кам'янці-Подільському у перші дні німецько-радянської війни з невідправлених епістол червоноармійців і 1942 р. передану до фондів Віден-

¹⁵ Смірнова В. Бухенвальдські щоденники М. Ф. Бацули і В. Є. Галяпи – унікальні документальні свідчення про перебування наших співвітчизників за ґратами нацизму в роки Другої світової війни (за матеріалами фондозбірні Меморіалу). – 2005 р. – 27 арк. (рукопис) // Наукова частина НМІУДСВ; Її ж. Щоденник М. Ф. Бацули, спогади В. Є. Галяпи, О. Д. Бичека, Г. П. Брицького – унікальні документальні свідчення про концтабір Бухенвальд та його антинацистське підпілля (на матеріалах фондозбірні Меморіального комплексу). – 2011 р. – 78 арк. (рукопис) // Наукова частина НМІУДСВ; Її ж. Інформаційно-довідковий покажчик. Бухенвальд – нацистський концтабір: 15.07.1937 р. – 11.04.1945 р. (на матеріалах фондозбірні Меморіального комплексу, із залученням науково-довідкових та науково-популярних видань). – 2010 р. – 34 арк. // Наукова частина НМІУДСВ; Щоденник М. Ф. Бацули, в'язня нацистського концтабору Бухенвальд. 14 травня 1943 р. – 6 травня 1945 р. // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Документи і матеріали: у 2 ч. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії) та ін. – Ч. 2. – Київ: Наукова думка, 2021. – С. 831–844.

¹⁶ Непрочитані листи 1941-го... Дослідження, документи, свідчення / Ред. кол.: В. М. Литвин, В. А. Смолій, Л. В. Легасова (кер. проєкту) та ін. – Київ: Аеростат, 2012. – 413 с.; Лист Г. С. Юрчука – в'язня нацистського концтабору Аушвіц (Польща) // Україна. Війна. Власна пам'ять. Дослідження, документи, свідчення / Інститут історії України НАН України, Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; редкол.: Л. В. Легасова (кер. проєкту) та ін. – Київ, 2015. – С. 212–213.; Смірнова В., Білоус О. Концтабірне буття в Аушвіці. Джерелознавчий зріз музейної колекції // Концтабір Аушвіц – український вимір. Дослідження, документи, свідчення / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Інститут історії України

ського поштового телеграфного музею, 2009 р. за ініціативою державних структур Республіки Австрія повернули до України та спрямували до фондозбірні Меморіального комплексу на державне зберігання. Листи із цієї колекції стали основою науково-гуманітарного музейного проєкту «Увага! Пошук! Непрочитані листи 1941-го», мета якого полягає у пошуку інформації про нащадків адресатів та адресантів і передачі ідентичних копій листів поштою або особисто віднайденим рідним та близьким одержувачів. Серед тих, кому передали «непрочитані листи», були донька в'язня концтабору Аушвіц Григорія Юрчука й син бранця шталагу-348 (м. Дніпро) та офлагу XI (м. Володимир) Георгія Єлевова.

До спільного видання Музею та Інституту історії, присвяченого перебуванню наших співвітчизників у «Грослазареті-301» у м. Славуті, увійшли чергові документальні матеріали за тематикою військового полону¹⁷.

Оприлюднені в ньому листи-відгуки від родичів померлих у Славуті в'язнів – уродженців України, засвідчують, що рідні так і не отримали після війни жодних відомостей про долю

своїх близьких. Із листа сина червоноармійця Володимира Вихора до дирекції Меморіального комплексу: «...Щойно в обласній газеті прочитав, що ваш Музей передав Херсонській обласній раді списки херсонців, померлих у таборі смерті в м. Славута. У тих списках є відомості: Вихор Володимир, 1906 року народження, м. Скадовськ, жив по вулиці Червоноармійській, 410. Виходить, що це мій батько...»¹⁸.

Про те, що родичам загиблих у Славуті бранців – уродженців України, свого часу не видали відповідних документів, переконливо свідчать і понад 50 сповіщень, оприлюднених у виданні. У більшості цих документів – однакові формулювання на зразок «помер у полоні» і «відомостей про родину немає»¹⁹.

Останніми роками музейні дослідники дедалі активніше вводять до наукового обігу весь спектр найбільш інформаційно насичених документальних свідчень персоналій – наших співвітчизників, що висвітлюють різноманітність моделей їхньої поведінки та варіанти порятунку у екстремальних умовах полону, зокрема, у зв'язку з їхньою українською ідентичністю та проблемою колаборації²⁰. На наш погляд,

---

НАН України; редкол.: Л. Легасова (кер. проєкту) та ін. – Київ, 2019. – С. 31–56; Демченко С. Науково-гуманітарний музейний проєкт «Увага! Пошук! Непрочитані листи 1941-го». Попередні підсумки роботи // Військово-історичний меридіан: Електронний науковий фаховий журнал. – 2020. – Вип. 2–3 (28–29). – С. 110–131 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/journal_files/12.11.2020/pdf/VIM_28_2020-110-131.pdf (дата звернення: 30.11.2022).

¹⁷ Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині. Дослідження, документи, свідчення / Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – Київ, 2011. – 348 с.

¹⁸ НМІУДСВ. – Фонди. – КН-220113. – Д-37170.

¹⁹ Історія великих страждань... – С. 292–323.

²⁰ Смірнова В. Письмові та усні спогади колишніх в'язнів нацистських таборів для радянських військовополонених у Києві та на Київщині: джерелознавчий аспект (на матеріалах Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство. Збірник наукових праць / Відп. ред. О. Є. Лисенко. – Київ: Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2014. – С. 127–135; Ї ж. Про стратегії виживання українських військовополонених у роки Другої світової війни (за матеріалами фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс) // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – 2019. – Вип. 2 (24). – С. 52–70 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/journal_files/22.07.2019/pdf/VIM_24_2018-52-70.pdf (дата звернення: 30.11.2022).

такі дослідження набувають актуальності не лише в контексті сучасних студій науковців із проблем «мікроісторії» українських військовополонених, а й у сенсі ґрунтовного викриття відомого міфу путінської пропаганди про українців як «добровільних помічників Вермахту».

Серед таких джерел переважають письмові та усні спогади, мемуаристика колишніх українських бранців. Реконструюючи ті чи ті факти у біографії полоненого, варто «шукати» і його рятівника. Всі особові джерела прямо чи опосередковано вкотре засвідчують те, що людина допомагає людині незалежно від національної належності, і це особливо стає помітним під час таких екстремальних випробувань, як війна.

У 1970–1980-х рр. в Українському державному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років загалом було задіяно лише два персональні комплекси тих українців – «радянських громадян», хто після втечі з гітлерівського полону «здійснив подвиги в лавах підпільників, партизанів, а також у європейському русі Опору»²¹. Це комплекси матеріалів партизанів – Героїв Радянського Союзу: професора Петра Буйка (зал «Комуністична партія – організатор всенародної боротьби на тимчасово окупованій території») та Василя Порики (зал «Визвольна місія радянських збройних сил у Європі»). Куртку та головний убір (зал «Німецько-фашистський окупаційний режим») в'язня концтабору Бухенвальд Федора Максимова використовували неперсоніфіковано, як «речі в'язнів гітлерівських концентраційних таборів», лише тому що полонений не був удостоєний

звання Героя Радянського Союзу. Крім того, відвідувачам залу, присвяченого окупаційному режиму, також пропонували ознайомитися із фрагментом кісткодробарки з Янівського концентраційного табору в м. Львові під узагальненою анотацією «Фашистські знаряддя страти», малюнком росіянина Євгена Кобитєва, колишнього в'язня Хорольської Ями, із серії «До останнього подиху» (1959 р.) та картою «Злочини німецько-фашистських окупантів на території Української РСР», на якій, окрім спалених населених пунктів, були позначки місць дислокації «фашистських концтаборів»²².

Першими ластівками із презентації персональних матеріалів українських бранців у оновленому експозиційному просторі Меморіального комплексу в середині 1990-х рр. стала низка музейних предметів. Зокрема, в залі «Антинацистський рух Опору українського народу» – чернетка заяви Івана Скрипая, одного зі «зрадників Батьківщини», в'язня виправно-трудового табору ГУЛАГ в м. Ленінабаді (нині – м. Худжанд, Республіка Таджикистан), «до секретаря ЦК КПРС Лаврентія Павловича Берія» із проханням розібратися в його справі та вже згаданий комплекс матеріалів Василя Порики²³. В залі «Нацистський окупаційний режим в Україні» – реліквійні речі Федора Максимова, персоніфіковані й доповнені «Персональною картою в'язня Бухенвальду», а також металевий табірний номер 22212 Гаврила Лакісова, в'язня шталагу-365²⁴. Зауважимо, що нині в залі, присвяченому нацистському окупаційному режиму, представлено металевий табірний номер 26335 Йосипа Мухопода, в'язня та-

²¹ Мемориал над Днепром. Путеводитель по мемориальному комплексу «Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов». – Киев: Мистецтво, 1985. – С. 68–72, 85, 160.

²² Мемориал над Днепром... – С. 71.

²³ НМІУДСВ. – Фонди. – КН-261108. – Д-64577.

²⁴ Там само. – КН-83918. – Д-15944; КН-13019/1-3. – РТ-674/1-3; КН-55688. – РМ-601.

бору в м. Ламсдорф (нині – с. Ламбіновиці, Опольське воєводство, Польща)²⁵.

Музейними засобами поступово відновлювалася пам'ять і про тих наших співвітчизників – представників командного складу РСЧА, які потрапили до нацистського полону на початковому етапі війни. Серед них – Григорій Тхор та Іван Шепетов. Трагічні долі цих полонених переплелися 1942 р. у офлазі XIII D Гаммельбург (Німеччина) й закінчилися стратою з різницею в кілька місяців 1943 р. в концтаборі Флоссенбург (Німеччина). Особисті матеріали обох бранців, передані до Музею їхніми рідними, експонувалися на виставці «Генерали сорок першого...» (2001)²⁶.

2003 р. в Музеї презентували першу масштабну виставку, цілком присвячену проблематиці бранців, – «Трагедія радянських військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках: люди і долі». ²⁷ Здійснений на основі фондової колекції Меморіального комплексу в результаті спільної роботи з дослідниками Українського фонду пошуку «Пам'ять», проєкт став основою для майбутнього розділу експозиції «Радянські військовополонені – безневинні жертви тоталітарних режимів» у залі «Нацистський окупаційний режим в Україні». До цього розділу увійшли найзнаковіші реліквії представленої широкому загальному виставки, зокрема «Бухенвальдський щоденник» 1943–1945 рр. Михайла Бацули та довідка з військкомату, видана його сестрі, евакуйованій до м. Саратова, про те, що Михайло «безвісти зник улітку 1942 р.», рукопис майбутнього письменника Олеса Гончара про пере-

бування в німецькому полоні в м. Харкові, замальовки з натури однотабірників майбутнього художника Олексія Олійника під час проходження державної перевірки в одному зі спецтаборів НКВД в Донецькій обл. (1944)²⁸.

Тут варто ще раз згадати про матеріали з архіву Сергія Смирнова, які, з одного боку, відіграли суттєву роль у дослідницьких пошуках письменника, а з іншого – дали співробітникам Музею змогу реконструювати біографії деяких українських бранців і завдяки виставковим проєктам розповісти відвідувачам про долю цих людей та важливі епізоди з історії військового полону, в яких вони брали участь.

Серед низки виставково-експозиційних проєктів, де було висвітлено тему українських бранців на матеріалах фондової колекції Меморіального комплексу, виділимо такі: «Буду думати, що не дарма ходив по землі...» до 90-річчя від дня народження Сергія Смирнова (2005); «Повернуті з небуття», історія «Грослазарету-301» у м. Слауті на Хмельниччині (2006–2008); «Непрочитані листи» (2010); «Концтабір Освенцим – український вимір» (2010); «Голоси з минулого» (2011); «Концтабір Аушвіц – український вимір. Дослідження, документи, свідчення» (2015); «Червневі листи 1941-го» (2016, спільно з музеєм «Берлін-Карлсгорст»); «Тріумф людини. Українці в нацистських та радянських таборах» – виставка, розміщена на вул. Хрещатик у Києві (2018, спільно з Українським інститутом національної пам'яті, Центром досліджень визвольного руху, Музеєм-меморіалом жертв

²⁵ Там само. – КН-93418. – РМ-885.

²⁶ Тематико-експозиційний план виставки «Генерали сорок першого...». – 24 арк. (рукопис) // Наукова частина НМІУДСВ.

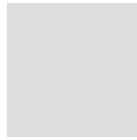
²⁷ Смирнова В. І. «Заручники неволі» – трагедія радянських військовополонених у роки війни. Люди і долі (за матеріалами колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей / Інститут історії України НАН України. – Вип. 9. – Ч. 2. – Київ, 2005. – С. 301–312.

²⁸ НМІУДСВ. – Фонди. – КН-215495. – Д-35400; КН-231205. – Д-43060; КН-207419/1–4. – ОМ-2260/1–4.

окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», ГДА СБУ).

Отже, маємо констатувати, що наукові співробітники Національного музею історії України у Другій світовій війні накопичили чималий досвід у фахових студіях та комеморативних практиках із історії військового полону наших співвіт-

чизників у період німецько-радянської війни. Пам'ять дає неповторне відчуття безперервності часу і здатності найкращих представників української нації не лише боротись і перемагати, а й гідно долати гіркоту невдач та поразок. Саме на це спрямовані зусилля музейних дослідників, що тривають.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: історія та пам'ять. – Київ: Фенікс, 2020. – 376 с.

Грамота Героя Радянського Союзу Петра Волинця. 29.05.1965 р. // Національний музей історії України у Другій світовій війні (далі – НМІУДСВ). – Фонди. – КН-34382. – Д-7774.

Демченко С. Науково-гуманітарний проєкт «Увага! Пошук! Непрочитані листи 1941-го». Попередні підсумки роботи // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – 2020. – № 2–3 (28–29). – С. 110–131 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/journal_files/12.11.2020/pdf/VIM_28_2020-110-131.pdf. (дата звернення: 09.05.2023).

Довідка № 3/2629 про загибель Бацули Михайла. 14.09.1942 р. // НМІУДСВ. – Фонди. – КН-215495. – Д-35400.

Замальовки Олійника Олексія. 1944 р. // НМІУДСВ. – Фонди. – КН-207419/1–4. – ОМ-2260/1–4.

Зведення по особовому складу з'єднання партизанських загонів Кам'янець-Подільської області. 1944 р. // НМІУДСВ. – Фонди. – КН-19513. – Д-4340.

Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині. Дослідження, документи, свідчення / Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 років». – Київ, 2011. – 348 с.

Каталог експонатів республіканської виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників». 1947 р. // НМІУДСВ. – Фонди. – КН-228815. – К-25571.

Книги обліку померлих в'язнів нацистського табору «Гросслазарет». – 1943 р. // НМІУДСВ. – Фонди. – КН-60537–60539. – Д-12918–12920.

Комплекс матеріалів Брайка Петра. 1975–1976 рр. // НМІУДСВ. – Фонди. – КН-25419. – К-684; КН-25418. – К-683.

Комплекс матеріалів Буйка Петра. 1940–1944 рр. // НМІУДСВ. – Фонди. – КН-122272. – Ф-2751/2; КН-15120/1–3. – Ф-4892/1–3; КН-19640. – Ф-6986; КН-13015. – РТ-690; КН-30321/1–13. – РМ/1–13; КН-39491. – РР-723.

Комплекс матеріалів Кочубея Григорія. 1944–1963 р. // НМІУДСВ. – Фонди. – КН-2994. – Д-430; КН-2995. – Д-431; КН-4649. – Д-848; КН-2996. – НДМ-99; КН-2997. – НДМ-100; КН-2998. – НН-384.

Комплекс матеріалів Кудрі Івана. 1930-ті рр. // НМІУДСВ. – Фонди. – КН-37212. – РР-710.

Комплекс матеріалів Максимова Федора. 1940-ві рр. // НМІУДСВ. – Фонди. – КН-83918. – Д-15944; КН-13019/1–3. – РТ-674/1–3.

Комплекс матеріалів Порика Василя. 1940-ві рр. // НМІУДСВ. – Фонди. – КН-42186. – РМ-458; КН-42185. – РШ-481; КН-42188. – ЗТ-755.

Король В. Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України у 1941–1944 роках. – Київ: Академія, 2002. – 128 с.

Левикін В., Пастушенко Т. По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси у двох книгах / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько; рецензенти: О. С. Рубльов, В. Ф. Шевченко; Інститут історії України НАН України. – Кн. 2. – Київ: Наукова думка, 2011. – С. 340–385.

Лист-відгук сина колишнього в'язня «Грослазарету». – 1995 р. // НМІУДСВ. – Фонди. – КН-220113. – Д-37170.

Мемориал над Днепром. Путеводитель по мемориальному комплексу «Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов». – Киев: Мистецтво, 1985. – 191 с.

Непрочитані листи 1941-го... Дослідження, документи, свідчення / Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; редкол.: Л. В. Легасова (кер. проєкту) та ін. – Київ: Аеростат, 2012. – 504 с.

Республіканська виставка «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників». Довідник. – Київ: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – 97 с.

Смірнова В., Білоус О. Концтабірне буття в Аушвіці. Джерелознавчий зріз музейної колекції // Концтабір Аушвіц – український вимір. Дослідження, документи, свідчення / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Інститут історії України НАН України; редкол.: Л. Легасова (кер. проєкту) та ін. – Київ, 2019. – С. 31–56.

Смірнова В. І. Бухенвальдські щоденники М. Ф. Бацули і В. Є. Галяпи – унікальні документальні свідчення про перебування наших співвітчизників за ґратами нацизму в роки Другої світової війни (за матеріалами фондозбірні Меморіалу). – 2005 р. – 27 арк. (рукопис) // Наукова частина НМІУДСВ.

Смірнова В. І. «Заручники неволі» – трагедія радянських військовополонених у роки війни. Люди і долі (за матеріалами колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») // Збірник наукових статей / Інститут історії України НАН України. – Вип. 9. – Ч. 2. – Київ, 2005. – С. 301–312.

Смірнова В. І. Інформаційно-довідковий покажчик. Бухенвальд – нацистський концтабір: 15.07.1937 р. – 11.04.1945 р. (на матеріалах фондозбірні Меморіального комплексу, із залученням науково-довідкових та науково-популярних видань). – 2010 р. – 34 арк. // Наукова частина НМІУДСВ.

Смірнова В. І. Нацистські табори в Дарниці – місця масового винищення радянських військовополонених і мирних громадян у Києві в 1941–1943 роках. – 2001 р. – 32 арк. (рукопис) // Наукова частина НМІУДСВ.

Смірнова В. Письмові та усні спогади колишніх в'язнів нацистських таборів для радянських військовополонених у Києві та на Київщині: джерелознавчий аспект (на матеріалах Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство. Збірник наукових праць / Відп. ред. О. Є. Лисенко. – Київ: Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2014. – С. 127–135.

Смірнова В. І. Про в'язнів найсумнозвісніших нацистських таборів у м. Києві та на Київщині (інформаційно-довідковий покажчик; на матеріалах фондозбірні Меморіалу). – 2011 р. – 32 арк. (рукопис) // Наукова частина НМІУДСВ.

Смірнова В. Про стратегії виживання українських військовополонених у роки Другої світової війни (за матеріалами фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс) // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – 2019. – № 2 (24). – С. 52–70 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/journal_files/22.07.2019/pdf/VIM_24_2018-52-70.pdf. (дата звернення: 09.05.2023).

Смірнова В. І. Радянські військовополонені на окупованій території України. 1941–1944 роки. Інформаційно-довідковий покажчик (на матеріалах архіву С. С. Смирнова у фондозбірні Меморіалу). – 2012 р. – 143 арк. (рукопис) // Наукова частина НМІУДСВ.

Смірнова В. І. Українці у військовому полоні. 1939–1945 рр. Інформаційно-довідковий покажчик (на матеріалах фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні). – 2021 р. – 56 арк. (рукопис) // Наукова частина НМІУДСВ.

Смірнова В. І. Щоденник М. Ф. Бацули, спогади В. Є. Галяпи, О. Д. Бичка, Г. П. Брицького – унікальні документальні свідчення про концтабір Бухенвальд та його антинацистське підпілля (на матеріалах фондозбірні Меморіального комплексу). – 2011 р. – 78 арк. (рукопис) // Наукова частина НМІУДСВ.

Спогади Байди Марії. 1970 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-56328/1-3. – ЗК-7/1-3.

Табірний номер Лакісова Гаврила. 1940-ві рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-55688. – РМ-601.

Табірний номер Мухопода Йосипа. 1940-ві рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-93418. – РМ-885.

Тематико-експозиційний план виставки «Генерали сорок першого...». – 24 арк. (рукопис) // Наукова частина НМІУДСВ.

Тематико-експозиційний план республіканської виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників». – 1950 р. – 193 арк. (рукопис) // Фонди НМІУДСВ. – КН-259522. – Д-63401.

Україна. Війна. Власна пам'ять. Дослідження, документи, свідчення / Інститут історії України НАН України, Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; ред-кол.: Л. В. Легасова (кер. проекту) та ін. – Київ, 2015. – 264 с.

Характеристика Алексеєва Олександра. 1945 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-12586. – Д-2351.

Характеристика Бондаренка Василя. 1945 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-11585. – Д-2350.

Характеристика Матюшенка Федота. 1944 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-11588. – Д-2353.

Характеристика Нішенка Івана. 1944 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-11562. – Д-2139.

Щоденник М. Ф. Бацули, в'язня нацистського концтабору Бухенвальд. 14 травня 1943 р. – 6 травня 1945 р. // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Документи і матеріали: у 2 ч. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії) та ін. – Ч. 2. – Київ: Наукова думка, 2021. – С. 831–844.

Щоденникові записи Гончара Олесья. 1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-231205. – Д-43060.

Kaltenbrunner M. Flucht aus Todesblock. – Innsbruck: Studien Verlag, 2012. – 448 р.